

ETO: 894.511(439)(091)—311.6

CONFERENCE PAPER

AZ ERDÉLYI TÖRTÉNELMI REGÉNY

— Kós Károly: Varju nemzetség —

POMOGÁTS BÉLA

Az MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, Magyarország

Közlésre elfogadva: 1982. okt. 15.

Erdélynek hagyományosan inkább elbeszélői és krónikásai voltak, mint költői, mintha a történelem ismétlődő kihívásai állítottak volna mindig új feladatot az elbeszélő tehetség elé. Az erdélyi emlékirat-irodalom a magyar regény egyik fontos forrását és mintáját jelenti, s kétségtelen, hogy az erdélyi magyarság önismerete és történelmi tudata többnyire ezekben az emlékiratokban kapott máig érvényes kifejezést. Tótfalusi Kis Miklós, Kemény János, Apor Péter, Cserei Mihály, Bethlen Miklós, Árva Bethlen Kata, Retzegi György, Újfalvy Sándor, Bölöni Farkas Sándor, Wesselényi Miklós, Deák Farkas, Mikó Imre önéletírásai a viharos fordulatokban bővelkedő erdélyi történelemnek tartottak tükröt. Egyszersmind sajátos elbeszélő hagyományt kezdeményeztek, amely eszmei és poétikai tekintetben egyaránt erősen hatott a klasszikus erdélyi magyar regényirodalomra, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Petelei István, illetve ennek az irodalomnak a kényszerű önállósodását követően Bánffy Miklós, Tabéry Géza, Kuncz Aladár és Kós Károly munkásságára.

Ennek az elbeszélő hagyománynak a révén fejlődött ki a huszadik századi erdélyi magyar elbeszélő irodalom mély valóság- és emberismerete, biztos történelmi tudata, romantikus motívumokkal színezett realista ábrázolókézsége és tragikus jellegű írói mentalitása. Ez az elbeszélő hagyomány formálta a romániai magyar próza arculatát a húszas években, a transzilvánista irodalom kifejlődése idején. A transzilvánista irodalom a kisebbségi sorsba került erdélyi magyarság nemzetiségi tudatának és közösségi önérzetének megalapozására törekedett. A romániai magyarságnak olyan politikai és történelmi ideológiára volt ugyanis szüksége, amely nemzeti fennmaradásának és fejlődésének biztos támaszát jelenti, egyszersmind megalapozza az egyetemes magyarsággal és az államalkotó román néppel kilakítandó kapcsolatát.

A húszas évek politikai és történelmi gondolkodása, valamint irodalmi élete az „erdélyi gondolatban” találta meg azt az ideológiát, amely ki tudja alakítani a nemzetiségi népcsoport szellemi önvédelmét és közösségi öntudatát. Ez a gondolat az erdélyi fejlődés autonomista hagyományaira épült, az erdélyi népek — magyarok, románok és szászok — kölcsönös egymásra utaltságát, együttműködésének történelmi szükségszerűségét hangoztatta, az erdélyi politikai és kulturális berendezkedés hagyományos liberalizmusára támaszko-

dott, s egyaránt elutasította a nagymagyar és a nagyromán megoldást, minthogy ezek nem voltak képesek figyelembe venni a különleges erdélyi fejlődés következményeit, az erdélyi népek sajátos érdekeit. A transzilvánista ideológia az erdélyi magyarság progresszív törekvéseit fejezte ki, a nemzeti fennmaradás valóságos érdekét szolgálta, eközben azonban romantikus illúziókat is táplált: az erdélyi népek egymásra utaltságának eszméjét hangoztatva nem számolt kellőképpen az erdélyi fejlődésnek azokkal a tényezőivel, amelyek a történelem során többször is éles politikai, sőt fegyveres küzdelemben állították szembe ezeket a népeket, s nem vette igazán tekintetbe a román nemzeti egység fegyveres létrehozásának politikai következményeit sem, nevezetesen azt, hogy az erdélyi román értelmiség jelentős része nem az erdélyi szolidaritás, hanem a nagyromán nacionalizmus eszmei vonzásában tevékenykedett, és törekvései nem a kisebbségek megbékítésére, hanem asszimilációjára irányultak. A transzilvánista ideológia közvetlen politikai hatása ezért csak erősen korlátozott lehetett.

Az „erdélyi gondolat“ képviselői mélyszélességgel érdeklődéssel fordultak az erdélyi történelemhez, az erdélyi fejlődés sajátos hagyományainak feltárása és tudatosítása révén akarták megalapozni a transzilvánista ideológiát. Az erdélyi öntudat kialakulásának folyamatát és megnyilvánulási formáit írták le, elfelejtett dokumentumokat kutattak fel, az erdélyi történelem nagy eseményeiről és egyéniségeiről festettek képet. Gyárfás Elemér Bethlen Miklós, Tavaszy Sándor Apáczai Csere János élettörténetét dolgozta fel, Makkai Sándor Bethlen Gábor szellemi arcképét vázolta, Jancsó Benedek 1923-ban megjelent *Erdély története* című munkája közérdekű tudományos összefoglalással szolgált, Kós Károly 1929-ben közreadott *Erdély* című „kultúr-történeti vázlat“ pedig éppen az erdélyi művelődés autonóm fejlődésének vonalát rajzolta meg.

A történetírás mellett az elbeszélő irodalom is mind többször vállalkozott az erdélyi múlt felidezésére: a transzilvánista szépirodalom jellegzetes műfaja lett a történelmi regény és elbeszélés, különösen az önálló fejedelemség, a hanyatló Erdély, illetve a reformkorszak mozgalmas élete vonzotta az írók érdeklődését. A nemzetiségi lét jelen állapota mögé oda kellett rajzolni a történelmi sorsot, az erdélyi magyar élet hagyományait és kontinuitását, a román és szász néppel közösen végzett országépítő munkát vagy éppen a közösen vállalt küzdelmeket. A történelmi regény is a „nemzetiségi önkeresés“ eszköze volt, a transzilvánista ideológia a múlt ábrázolásában öltött alakot. Az erdélyi magyar történelmi regény kifejlődéséhez természetesen a húszas évek magyar történelmi regényirodalma — Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Laczkó Géza magyar történelmi tárgyú művei — is hozzájárultak: a hazai és az erdélyi történelmi regények egyaránt a nemzeti élet kereteinek átalakulásával vetettek számot, a kegyetlen tapasztalatok történelmi okait és tanulságait keresték, és a nemzeti történelem folytonosságának teremtő helyreállítására tettek kísérletet. A transzilvánista eszmék képviselőitén túl a nagy történelmi változások tanulságainak megfogalmazására törekedett az erdélyi magyar történelmi tárgyú elbeszélő irodalom is, a többi között Tabéry Géza *Szarvasbika*, Makkai Sándor *Ördögsekér*, Nyíró József *A sibói bölény*, Gyallay Domokos *Vaskenyéren*, Bánffy Miklós *Fortélyos Deák Boldizsár memoriáléja* című regényei, Sípos Domokos, Berde Mária és Kacsó Sándor történelmi elbeszé-

lései. Ebbe a sorba tartozik Kós Károly történelmi epikája is, amelynek két kiemelkedő írói teljesítménye van: a *Varju nemzetség* és *Az országépítő* című regény. Közülük az elsőt vizsgálónk meg közelebbről, azzal a céllal, hogy leírassuk az erdélyi történelmi regény ideológiai és poétikai jellegzetességeit.

A *Varju nemzetség*nek irodalomtörténeti szerep jutott: 1925-ben jelent meg mint az erdélyi magyar irodalomnak biztosságot adó Erdélyi Szépmíves Céh nevű kiadói vállalkozás egyik első (pontosabban harmadik) kötete s mint az erdélyi történelmi regényirodalom egyik korai kezdeményezője. Ugyanakkor kiemelkedő szerepe van Kós Károly életművében, írói sorsának alakulásában: egy hosszantartó művészeti érlelődési folyamat első nagy eredménye, egyszersmind újabb folyamatok kezdeményezője. Kós Károlyt mint Kalotaszeg krónikását tartja számon az irodalmi közvélemény, holott jól tudjuk, hogy a szépeességi német eredetű családból, Temesváron született író csak tizenhét éves korában ismerkedett meg azzal a tájjal, amelynek aztán oly hűséges ábrázolója lett. Kós voltaképpen az angol preraffaelita mozgalom hatására vált az erdélyi népi építőművészet, s ezen belül a kalotaszegi falvak építő és díszítőművészetének lelkes hívévé. Mint Lechner Ödön és Körösfői-Kriesch Aladár követője, Zrumeczky Dezső és Jánuszky Béla barátja kereste a nemzeti művészet mintáit Erdély hegyei között, s első, 1907-ben megjelent *Erdély népének építőművészetéről* című művében a preraffaeliták — Ruskin és Morris — eszméit kamatoztatva fedezte fel az erdélyi művészeti hagyományok értékeit. Ezt követően talált valóságos és szellemi értelemben egyaránt otthonra Kalotaszegen, építette fel Sztánán a nevezetes Varjuvárat, írta meg első szépirodalmi műveit: 1909-ben az *Avila királról ének* című verses regét, 1911-ben a *Régi Kalotaszeg* című művészettörténeti krónikát, majd 1912-ben *Emberék a havas alatt* című első elbeszélését, amely az általa szerkesztett *Kalotaszeg* című folyóiratban látott napvilágot. 1918 karácsonyán telepedik le véglegesen Erdélyben, bekapcsolódik a szerveződő erdélyi magyar irodalmi és közéletbe, 1921-ben Paál Árpáddal és Zágonyi Istvánnal közösen kiadja a *Kiáltó Szó* című röpiratot, amely a kisebbségi élet intézményeinek megszervezésére szólítja fel az erdélyi magyarságot, 1922-ben sztánai könyvműhelyében állítja elő *Erdély kövei* című képes albumát, közben újságcikkek és tanulmányok egész sorában fejti ki a transzilvánista ideológia elveit. Munkásságának középpontjába lassanként az írói tevékenység kerül: 1925-ben adja ki a *Varju nemzetséget*, 1929-ben *Erdély* című művelődéstörténetét, 1930-ban *A Gálok* című kötetét, amely a címadó kisregény mellett három elbeszélését foglalja magába. 1932-ben megjelenik *Kalotaszeg* című, kultúrtörténeti összefoglalást és elbeszéléseket tartalmazó kötete, 1934-ben adja közre *Az országépítő* című, Szent István király korát idéző történelmi regényét, 1936-ban pedig *Budai Nagy Antal* című drámai művét, amely a kalotaszegi magyar és román nép közös küzdelmének állít emléket. Ezzel voltaképpen le is zárul Kós Károly írói pályája: a hátralevő évtizedekben — több művészettörténeti és építészeti szakmunka mellett — csak néhány fejezet készül el tervezett *Nagyurak* című regényéből.

A *Varju nemzetség* cselekménye Kalotaszegen játszódik: Valkón, Monostoron és fent a havasban, a Pojánán, a Talharu szikláin alatt fekvő hegyi legelőn. Kós Károly maga is ehhez a tájhoz ragaszkodott, nemcsak a falvakat

járta, a havason is gyakran megfordult, s valami különös nosztalgiát táplált a havasi táj, a havasi élet iránt. „Csudálatos dolog — írja regényének elején —, de igaz, hogy az emberek a völgyeket szeretik és nem a hegyeket. Talán mert félnek tőlük; lehet. Hogy itt fenn erdőt látnak, meg követ, meg felleget, aki az ormok körül tekereg. Hogy itt fenn erősebben zeng a zivatar. Pedig itt korábban kél a nap és későbbben nyugszik, és — közelébb az Isten. De talán éppen ezért nem szeretik a hegyeket. Egyenesen vannak fenn a házak, messze-távol egymástól az udvarok, és nagy a magánosság itt. Akik itt fenn élünk, emberrel ritkábban beszélünk. De sok mindent látunk mi. A völgyi ember minket nem láthat, de mi belelátunk a faluba, az udvarokba, a földekre és a kertekbe, belelátunk a völgyi ember életébe. Mindent látunk és sokat tudunk. De ők nem láthatnak minket. Ők csak a nagy hegyet látják, a köveket és a gomolygó fellegeket, aki minket beborít, és hallják zúgni a szelet. De minket nem látnak. A mi dolgainkat nem tudhatják, a mi életünk nekik titok örökké. Talán azért nem is szeretnek minket a völgyi emberek; mert az ember nem szereti, ha feje felett valami ösmeretlenséget tud.“ A havasi élet köré valósággal romantikus mítoszt rajzol az írói képzelet: ennek a mítizáló szándékának, mint látni fogjuk, a regény ideológiájában és poétikájában egyaránt lesznek következményei.

A cselekmény tere tehát a kalotaszegi falu és a havas, ideje viszont az a történelmi korszak, amely Bethlen Gábor fejedelemségének utolsó éveitől II. Rákóczi György végső bukásáig és haláláig húzódott, vagyis az 1629 és 1660 közé eső három évtized. Kós Károly ezeket az évtizedeket úgy mutatja be, mint folytonos hanyatlást és pusztulást, amely Bethlen Gábor „aranykorától“ a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát követő tatár pusztításig és Várad török által való elfoglalásáig vezetett, előidézve a fejedelemség végső romlását, az erdélyi függetlenség teljes felszámolását. (Csak megjegyzem, hogy ez a nézet nem egészen egyezik meg a korabeli krónikaírók és a későbbi történészek véleményével, amely általában II. Rákóczi György uralkodásától, pontosabban a fiatal fejedelem hiábavaló külföldi hadjáraitól számítja az önálló erdélyi állam hanyatlásának kezdetét.) Erdély romlása, Kós Károly felfogása szerint, nagy történelmi vívmányokat sodort veszélybe, minthogy a fejedelmi hatalom a magyar nemzeti függetlenség és kultúra letéteményese, a nyugati civilizáció terjedésének támasza volt.

A Kalotaszeg múltját idéző regény az erdélyi hanyatlás legfőbb okát is megjelöli, mégpedig abban, hogy a Rákócziak politikája eltávolodott attól a politikai stratégiától, amelyet annak idején Bethlen Gábor az erdélyi kormányzat számára megjelölt. A bethleni politikai hagyomány, amelyet a fejedelem nevezetes *Végrendelete* öntött formába, Erdély külső biztonságának és belső békéjének megőrzésében jelölte meg a kormánypolitika legfőbb célját, ezért követelt egyetértést a török portával, s lehetőleg békességet a Habsburg-hatalommal. Ezzel a politikai stratégiával szakított a kalandor külpolitikát folytató II. Rákóczi György, midőn Erdély egész haderejét eltékozolta a szerencsétlen lengyel hadjáratban, s országára vonva a szultán haragját, kockára tette az addigi fejlődés eredményeit. A *Varju nemzetség* e két politikai stratégia küzdelmét a Bethlenek és a Rákócziak hatalmi vetélkedése révén mutatja be: már I. Rákóczi Györgyöt is élesen szembeállítva a Bethlen Gábor által képviselt önelvű erdélyi politikával. Ebben a szembeállításban kétségtelenül a magyaror-

szági politikai erők iránt érzett hagyományos erdélyi bizalmatlanságnak is szerepe van, annak a bizalmatlanságnak, amelyet Apor Péter és Cserei Mihály emlékiratai fejeztek ki a magyarországi hatalmi törekvésekkel szemben. Ennek a bizalmatlanságnak adott hangot Kós Károly 1912-ben kiadott *Kalotaszeg* című folyóirata is, amely a sajátos erdélyi érdekek elhanyagolása következtében támadta a központosításra törekvő szabadelvű kormányzatot. A Bethlenek és a Rákócziak szembeállítására ilyen módon nemcsak két politikai stratégia, hanem két történelmi hagyomány — az erdélyi és a magyarországi tradíció — szembeállítását is jelzi, s éppen ez a felfogás magyarázza azt, hogy Kós Károly regénye a Bethlen Gábor-i örökséget megtartó idősebb Rákóczira is kiterjeszti a fiatal Rákóczi politikáját mindenképpen jogosan érintő kritikai ítéletet.

A hanyatló Erdély ábrázolása veszélyérzetet sugall, s a transzilvánista történelmi regényirodalmat valóban átszövi ez a veszélyérzet. A húszas évek elején gyorsan kiderült, hogy a román kormányok nem a Gyulafehérvári Határozatokra és az antant hatalmakkal megkötött Kisebbségi Szerződésre kívánják alapozni nemzetiségi politikájukat — ezek a dokumentumok ugyanis a kisebbségi népek önkormányzatát irányozták elő —, hanem éppenhogy e népek kultúrájának visszaszorítására törekcsenek, egy nemzetileg homogén Nagy-Románia eszméjét tűzve ki stratégiai célként maguk elé. A nemzetiségi közélet korlátozása, az erdélyi magyar kultúra és az erdélyi liberális hagyományok veszélyeztetettsége okozta az erdélyi történelmi regények sötétebb hangulatát. Ezek a regények ugyanakkor belső küzdelmek szinterei is: az erdélyi magyarságot önvédelemre és közös cselekvésre biztató transzilvánista eszmények küzdenek azokkal a komor árnyékokkal, amelyeket az általános veszélyeztetettség érzése okoz. Ezek a transzilvánista ideálok és történelmi értékek kapnak szerepet a *Varju nemzetség* által képviselt ideológiában is.

Kós Károly művének — mondhatnók, egész életművének — legfőbb eszmei „üzenete“ az, hogy az erdélyi magyarság maradjon hűséges szülőföldjéhez, kultúrájához és hagyományaihoz. Ezt az eszmei „üzenetet“ fejezi ki kalotaszegi történelmi regénye is, midőn a szülőföldhöz, a havasban fekvő Pojánához töretlenül hűséges Varju család négy generációjának történelmi és emberi sorsát mutatja be. A Varju nemzetség tagjai mindig kitarítottak a szülőföld mellett, kényszerű bujdosásukból mindig visszatértek a Pojánára, romjaiból mindig felépítették havasi házukat. A szülőföldhöz való ragaszkodás okozza, hogy Kós Károly, mint már utaltunk rá, valósággal költői mítoszt rajzol a havasi táj és a havasi élet köré. A hűség erkölcsi erejét tanúsítja Varju Gáspár és a székely Maksai László összeütközése is, amely szerelemi vetélkedéssel kezdődik és politikai küzdelemmé erősödik: Gáspár szabad ember, kismemes, akinek kicsiny birtoka és saját otthona van, László zsoldos katona, akinek mindig a felsőség parancsa szerint kell élnie és eljárnia. Gáspár független lelkiismerete szerint cselekszik, egy győztes összeütközés után megkegyelmezhet a székely katonának, ennek viszont a fejedelm védelmében le kell őt lőnie. Így lesz Maksaiból megtört és csalódott ember, akinek megigazulását végül az teszi lehetővé, hogy az 1658-as tatár betörés alkalmával Kalotaszeg védelmében áldozza fel életét. A vérvádból származó gyűlölködés ekkor szűnik meg a két család között, a regény záró-

képe szerint Varju Gáspár fia és Maksai László lánya egymásra találnak, és együtt fogják megtartani a Pojánán a Varju nemzetség otthonát.

A szülőföld és a hagyomány iránt érzett hűség mellett az erdélyi népek összefogásának gondolatát is kifejezi a regény. A transzilvánista ideológia alapvető tétele volt ez a gondolat: az erdélyi társadalom belső békéjét csak a magyar-román együttműködésre alapozva lehetett létrehozni és megerősíteni. Ezt az együttműködést a *Varju nemzetség* a Bethlen Gábor-féle politikai stratégia lényeges követelményeként tartja számon: a korszak történetéből is jól ismert, hogy a nagy fejedelem milyen sokat tett az elesett román nép felemelése érdekében, s hogy ez a törekvése, sajnos, nem talált méltó folytatásra a Rákócziak kormányzása alatt. Kós Károly regényében igen nagy szerepet kapnak a havas románjai: gornyikok, vadászok, pásztorok s közöttük is Ilia, a vén „nézőember“, akinek bölcs élettapasztalata, gyógyító tudománya egyaránt szolgálja a kalotaszegi magyart és a havasi románt. Románok és magyarok hagyományos békességben élnek együtt a hegyek között, s közös erővel védik meg szülőföldjüket a külső ellenségtől: ebben a történelmi hagyományban keresték az „erdélyi gondolat“ hívei a magyar-román megértés és együttműködés zálogát.

A *Varju nemzetség* a történelmi Erdély hanyatlását ábrázolja, egyszerűsített rámutat azokra a biztos értékekre is, amelyek egy új felemelkedés támaszai lehetnek. A regény eszmei szerkezetének ez a kettőssége szabja meg az epikus alakítás belső rendjét, azt a sajátos regénypoétikát is, amelyet Kós Károly, illetve tágabb értelemben az erdélyi magyar történelmi regény kialakított. Kós Károly műve, mint alcíme is mondja, *krónika*, azaz valóságos történelmi eseményeket beszél el, ezekre a valóságos eseményekre építi fel a regényfikciót: a Varjuk négy generációjának történetét, illetve a Varju nemzetség és Maksai László mindinkább kibontakozó, végül katartikus módon megoldáshoz érkező konfliktusát. A krónika ilyen módon a regény epikai struktúrájának mintegy alapja, amelynek irodalomtörténeti mintája az erdélyi magyar krónikairódalom, elsősorban Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* volt. A krónikás előadásmód a történelmi eseményekhez ragaszkodik, s a regény történelmi hitelességét támasztják alá a szövegbe ágyazott dokumentumok, például az a verses krónika, amely Zólyomi Dávid fogságra vetésének történetét mondja el, vagy Barcsai Ákos és az erdélyi rendek levelei II. Rákóczi Györgyhez, amelyek a fejedelem végleges lemondását és visszavonulását sürgetik. Erre a krónikás-dokumentarista alapra épülnek a regény másfajta narratív eljárásai: az a népies-kisrealista előadásmód, amely a kalotaszegi falvak köznapi életét, a családi élet bensőséges világát mutatja be, azok a romantikus színekkel festett jelenetek, amelyek az idősebb Rákóczi György életére törő havasi összeesküvést vagy a Zólyomi-féle kincsek megmenekítésének kalandos történetét ábrázolják.

A különféle narratív technikák segítségével kialakított epikai anyagnak Kós Károly biztos szerkezetet adott. Ez a szerkezet a Varju nemzetség és a Rákóczi-dinasztia hívei között fokozatosan kibontakozó politikai konfliktus alakulása szerint jön létre, a cselekmény fordulatait rendre Varju Gáspár és Maksai László mind végzetesebbé váló küzdelmének eseményei szabják meg. A regény szerkezete ilyen módon a drámai művek szerkezetére emlékeztet, a történetnek sajátos dramaturgiája van. (Talán nem lehet véletlen,

hogy Kós Károly sikeres történelmi népdramáját, a *Budai Nagy Antal* krónikaszerű elbeszélés, a *Budai Nagy Antal históriája* előzte meg, s hogy *Az országépítő* című regényből is készült színpadi változat.)

A *Varju nemzetség*nek van azonban egy másik, regénypoétikai szerkezete is. A történet alapszövegét a krónikák nyugodt tempójú előadása alakítja ki, szinte állóképszerű jelenetek váltják egymást, ezeknek a jeleneteknek jóformán grafikai belső szerkezete van. Nem véletlenül; mint Kovács Lászlótól megtudjuk, maga Kós Károly beszélt arról, hogy a regény epikus jeleneteit először grafikus módjára képzelte el, sőt le is rajzolta ezeket a jeleneteket, s a látvány nyomán dolgozta ki az elbeszélés szövegét. Ez a jelenetező előadásmód azonban időről-időre, szinte váratlanul felgyorsul, részben a történelmi események — Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, II. Rákóczi György halála, az erdélyi seregek tatár rabságba kerülése, a tatár betörés — szűkszavú rögzítése, részben a regényhősök — Varju Gáspár, Varju János, Maksai László — végzetes pusztulásának ugyancsak tömör ábrázolása következtében. A regény tempósabb krónikás előadásmódjára ilyenkor az erdélyi balladák drámaisága vetül rá, s ez a drámai elv hozza gyors mozgásba a jelenetszerűen, sőt grafikus módon rögzített epikus anyagot. A krónika és a ballada már műfajilag is a művészi kifejezés archaizálásával jár együtt, ezt az archaizálást teszi még erőteljesebbé a szöveg nemes veretű nyelvezete, amely a tizenhetedik század krónika- és memoárirövidelmének szavait, valamint fordulatait használja fel. Krónika és ballada: a régi Erdély e két igen jellegzetes irodalmi kifejezőmódjának mesterei egybeolvasztása alakítja ki a *Varju nemzetség* sajátos regénypoétikai karakterét.

